

Час запозичення як параметр опису історії українського лексикону

С. П. Гриценко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Corresponding author. E-mail: ap730518@gmail.com

Paper received 19.03.17; Accepted for publication 25.03.17.

Анотація. У статті наголошено на актуальності з'ясування часу першої фіксації запозичень у мові-реципієнті. яке відкриває перспективу різноманітних інтерпретацій системи мови-реципієнта, умов і особливостей міжмовної взаємодії; підкреслено релятивний характер оцінки часу. Відзначена неоднакова інтенсивність переймання запозичень у різні періоди розвитку української мови, „неперервність” історичного існування частини запозичень; окреслені часові лакуни у відбитті мовних елементів у писемних джерелах. У дослідженні окремих запозичень застосовано методику визначення часу появи лексики в опорі на історію позначуваної реалії. У статті засвідчено, що встановлення часу, від якого функціонує запозичення у мові-реципієнті сприяє уточненню джерела запозичення і визначенню пріоритетів щодо мов-посередниць.

Ключові слова: запозичення, мова-реципієнт, час запозичення, мова-посередниця, полонізм, германізм, міжмовна взаємодія, мовна система.

Традиційним складником аналізу переймання чужомовної лексики є вказівка на першу фіксацію в мові-реципієнті досліджуваного елемента. Урахування часу запозичення лексики, словоформи важливе як визначення моменту появи внутрішньосистемних змін, перебудови відношень, нерідко трансформації у наявних семантичних полів. Хронологізація запозичень забезпечує досягнення висхідної й об'єктивної характеристики динаміки мовних одиниць у часі, а також пов'язаних з ними явищами позамовної дійсності – елементів матеріальної й духовної культури. Слушною є думка Ю.С. Сорокіна про те, що „визначення моменту „народження” слова, тобто появи й укорінення його в мові викликає часто труднощі” [20, с. 59]. Для цього необхідно визначити параметри, за якими можна оцінити мовну одиницю як таку, що з'явилася саме в окреслений період. Зауважимо, що оцінка часу запозичень має релятивний характер – віднесення до ширшого часового проміжку, тому варто зазначити, на чому ґрунтуються припущення щодо часу встановлення мови запозичення. На актуальності часу встановлення запозичення наголошують багато лінгвістів [4, с. 104; 17, с. 70; 12, с. 242; 10, с. 34; 15, с. 561; 6, с. 36], нерідко підкреслюють складність чи й неможливість розв'язання цієї проблеми: „для вивчення історії навіть окремих слів необхідно відтворити повністю контексти вживання цих слів у різні періоди історії мови, а також різні види їх зв'язків і відношень з іншими лексичними рядами. А це – мета практично нездійсненна” [5, с. 6]. З'ясування часу першої фіксації запозичень у мові-реципієнті залишається актуальним, оскільки відкриває перспективу різноманітних інтерпретацій як системи мови-реципієнта, так і умов, особливостей міжмовної взаємодії. Принципове значення – як дослідницький прийом – має умовне ототожнення часу першої фіксації й часу запозичення, хоча відомо, що в переважній більшості випадків, особливо за умови усномовної взаємодії, між часом входження мовного елемента у мову-реципієнт і його писемною фіксацією може лежати часова відстань різної величини.

Час переймання мовної одиниці може бути як „точний” (з віднесенням до визначеного року), так і релятивним, з зазначенням часового проміжку (від року до року або століття). На точний час може вказувати рік, зазначений у писемному джерелі, або рік написання пам'ятки, хоча лексема могла існувати раніше у мові до моменту її першої писемної фіксації. Так, до „термінів княжої доби” відносять лексему *кубара* ‘довге судно’, що було запозичене „нашими предками від візантійців” (< гр. *kumbaga* ‘галера’) [8, с. 8], яке засвідчене в „Хроніці Георгія Амартола” XI ст. (за сп. XIII-XIV ст.): *не требовати ємоу многа брашьна,*

абыє коубары зажьже, въ нихъ же брашно воємъ вожахоу та під 988 р. згадано в „Лаврентіївському летописі” (під р. 1305 за сп. 1377 р.): *она же седъши в кубару... съ плачемъ поиде чресь море*. Чи не єдиною засвідченою в княжий період лексемою на позначення м'ясної страви був тюркізм *колбаса*, який відбито в Кормчій книзі (сп. 1280 р.) [13, с. 35]. Вказівка на час запозичення цінна тим, що функціонування позначеної реалії ще тривалий час у східних слов'ян-християн мало ознаки табу, про що свідчить „Стоглавъ” 1551 р.: *Правило възбраняеть всьмъ православнымъ христіаномъ удавленины и крови ясти, сиречь колбасы*. Однак, незважаючи на заборони, реалія, а відповідно і її назва (*ковбаса* > *ковбаска*) набула поширення, на що вказують писемні різноманірні пам'ятки XVI-XVII ст.: *ко(л)баса... ятьръ натканы(и), ко(л)бака* 1642 р. [16, с. 194, с. 244], *Коли б тоєй ковбаси доволе скоштовав, то б вам „Христос вродився” весело заспевав* сер. XVII ст. [22, с. 331]; засвідчені також антропоніми: *Иванюта Ко(в)ба(с)ка* 1649 р. [14, с. 134]. У княжу добу пам'ятки зафіксували й інші запозичення, зокрема: 1056-1057 рр. – *индиктъ* ‘найменування року в церковному літочисленні за 15-річними циклами, індикт’, *корабль* ‘корабель, судно’, *цата* ‘дрібна монета, грош’, *талантъ* ‘грошова одиниця’, *сандальиъ* ‘різновид легкого взуття’, *сапогъ* ‘різновид взуття з голенищем’, *сикеръ* ‘хмільний напій’; 1073 р. – *ахатисъ* ‘коштовний камінь, агат’, *боты* ‘вид взуття, схожий на чоботи; боти’, *катъ* ‘палач, кат, мучитель, деспот’, *капуста* ‘капуста як назва продукту харчування’, *фюникъ* ‘продукт харчування’, *талантъ* ‘міра ваги, яка відповідала 100 фунтам або центнеру’; 1097 р. – *кондакъ* ‘хвалебна пісня церковного змісту’; 1121 р. – *артусъ* ‘посвячений пасхальний хліб з пшеничної або пшоняної муки, артус’; 1136 р. – *берковесокъ* ‘міра ваги, що дорівнювала 10 пудам, берківець’; 1144 р. – *газофилакья* ‘скарбниця’; 1141-1180 рр. – *кадь* ‘міра сипучих тіл’; 1190 р. – *ватага* ‘великий військовий загін’; 1204 р. – *галель* ‘різновид судна, човен у п'ять рядів весел’; 1289 р. – *цебрь* ‘міра сипучих тіл’, 1294 р. – *ватаманъ* ‘ватажок’, які продовжили своє функціонування у писемних пам'ятках XVI-XVII ст.

Значно більшу кількість слів зафіксовано у пам'ятках різних жанрів XIV-XV ст. Це дозволяє укласти хронологічний індекс лексем, що демонстрував би послідовність входження в мову (відбиття у пам'ятках) запозичень з різних мов. Зокрема, під 1322 р. зафіксовано лексеми *грунт* ‘земля, ґрунт’, *дидаסקалія* ‘церковна школа’, *миля* ‘шляхова міра, що дорівнювала близько 7 км, миля’; 1327-1328 рр. – *шолкъ* ‘тонка тканина, виготовлена з шовкового волокна’, *шапка* ‘головний убір’; 1347 р. – *катарха* ‘морське

веслове судно, вид галери) каторга', *вердунокъ* 'давня польська монета', *валка* 'битва, бій'; 1359 р. – *карчма* 'заклад, де виготовляли і продавали хмільні напої', *корчмистъ* 'корчмар'; 1375 р. – *алтинъ* 'давня дрібна московська монета, вартістю 3 копійки'; 1377 р. – *оладъ* 'вид судна'; 1378 р. – *киверъ* 'тюрбан', *шуба* 'різновид верхнього теплового одягу', *броунатный* 'червоно-коричневий, темно-жовтий'; 1382 р. – *кти-торъ* 'опікун, покровитель'; 1383 р. – *фунт* 'міра ваги; грошова одиниця ряду країн'; 1386-1418 рр. – *лань* 'міра землі; велике поле'; 1388 р. – *раховати* 'рахувати; зважувати; обмірковувати', *школа* 'навчальний заклад', *морг* 'міра землі', *безпечнѣшии* 'певний', *шелягъ* 'найдрібніша польська монета'; 1389 р. – *шинковати* 'продавати, торгувати', *гендель* 'торгівля, торг', *дорочный* 'щорічний, річний', *пляць* 'площа'; 1392 р. – *жупан* 'довгий верхній одяг, який носили під свитою чи кунтушем'; 1396 р. – *безмьнъ* 'міра ваги, що дорівнює 8-10 фунтам'; 1399 р. – *омсикати* 'зволікати, відкладати'; 1408 р. – *кантаръ* 'міра ваги твердих і сипких тіл', *камка* 'старовинна іранська шовкова тканина із візерунками, тканина золотом або сріблом'; 1413 р. – *теды* 'тоді'; 1414 р. – *шляхетный* 'має відношення до шляхти'; 1415 р. – *подканцлерій* 'віце-канцлер'; 1423 р. – *хартофилакъ* 'бібліотекар'; 1424 р. – *подскрабій* 'скарбник', *тлустый* 'жирний, тучний'; 1427 р. – *киръ* 'гатунок грубого сукна'; 1433 р. – *дяковати* 'віддавати подяку', *жолдь* 'плата військовикам', *хоружій* 'хорунжий, особа, яка носила прапор або корогву війська; особа, що входила до складу генеральної старшини'; 1434 р. – *завше* 'завжди, повсякчас'; 1435 р. – *длужникъ* 'боржник'; 1436 р. – *жадливость* 'прагнення'; 1438 р. – *опатрене* 'матеріальні засоби, пов'язані з високим становищем', *опатровати* 'забезпечувати'; 1441 р. – *капланъ* 'священник католицького обряду'; 1443 р. – *дигитаръ* 'сановник, вельможа'; 1444 р. – *дякло* 'податок натурою від урожаю і загального прибутку в селянському господарстві, крім худоби'; 1445 р. – *чоботь* 'взуття з високими халявами, на каблуках, з гострими загнутими догори носками'; 1446 р. – *боуздоуганъ* 'символом влади у козаків – булава у вигляді кулі на деревці'; 1447 р. – *зичити* 'бажати, зичити'; 1448 р. – *мистръ* 'ремісник, майстер'; 1449 р. – *куфтеръ* 'дорогоцінна шовкова тканина', *малмазия* 'солонке вино, яке виробляли в грецькому місті Мальвазії'; 1452 р. – *статочный* 'гідний, поважний'; 1456 р. – *инбир* 'тропічна трав'яниста рослина, м'ясисте кореневище якої багате ефірними оліями та є сировиною для виготовлення прянощів', *фоурманскии* 'віз, бричка', *броваръ* 'пивовар, пивоваря'; 1459 р. – *коштъ* 'витрати, видатки'; 1460 р. – *шафран* 'прянощі, виготовлені з рослини шафран'; 1462 р. – *доткненьє* 'дотик', *цнота* 'чеснота, доблесть'; 1465 р. – *поемизна* 'церковний дохід', 'збір, який сплачував селянин поміщику за дозвіл одружитися'; 1466 р. – *сагайдак* (*сайдак*) 'комплект озброєння: лук зі стрілами', *харчъ* 'втрати, збитки', 'істивні припаси', *мошкати* 'ароматне насіння мускатника, що його вирощують як прянощі для одержання ефірної олії'; 1468 р. – *хвиля* (*филя*) 'мить, хвилина, момент, час', *оучливый* 'порядний, благопристойний'; 1470 р. – *портъ* 'ворота, брама (міста)'; 1471 р. – *ссачьникъ* 'людина, яка платить або збирає ясак – данину натурою', *ссачный* 'податковий', *кораманъ* 'міра місткості'; 1479 р. – *шата* 'плащ, верхній одяг'; 1489 р. – *запасникъ* 'борець, воїн'; 1493 р. – *вдячность* 'вдячність'; 1494 р. – *гарусовый* 'виготовлений із гарусу', *францимеръ* 'служниця, прислужниця', *бляха* 'виріб з металу'; 1495 р. – *уцтивость* 'чесність, порядність'; 1496 р. – *сурба* 'різновид козацької де-

рев'яної труби, яку виготовляли з карагачу – дерева твердої породи', *бламъ* 'шматок хутра певного розміру', 'хутрянний виріб', *шабля* 'різновид холодної зброї'; 1497-1499 рр. – *галеръ* 'монета польської чеканки, яка мала змінну вартість', *блавать* 'блакитна шовкова тканина', *плюдры* 'шаровари', *легуминъ* 'страви, яровий хліб, городні овочі', *огурокъ* 'назва овоча, огірок', *цибуля* 'городня рослина', *байдак* 'судно більше за човен', *тахъръ* 'міра лічби, 10; вживається при підрахунках дрібного краму', *тафта* 'тонка шовкова тканина з полиском', *драпезити* 'грабувати, розбишакувати'.

Аналіз писемних пам'яток XVI-XVII ст. дозволяє окреслити значний пласт запозиченої лексики, яка мала суттєвий вплив на подальшу динаміку українського лексикону. Такий хронологічний індекс запозичень упевняє нас у висновку про неоднакову інтенсивність переймання, посилення процесу в одні періоди (1552 р., 1566 р., 1596 р., 1597-1599 рр., 1621 р., 1627 р.) та ослаблення – в інші періоди (1511 р., 1522-1523 рр., 1539-1540 рр., 1567 р., 1682-1683 рр., 1698-1699 рр.). Хоча таке спостереження позбавлене чітко визначеної характеристики міжмовної взаємодії, проте засвідчує його нерівність, деяку хаотичність. Водночас показовим є поступове нарощування дериваційних гнізд зі спільною твірною основою – запозиченням: 1503 р. – *коштовне* 'розкішно, багато, коштовно' (1539 р. – *коштовати* 'мати певну ціну, вартість у грошовому вираженні', 1552 р. – *коштовный* 'який має високу вартість, дорого коштує', 1619 р. – *коштовней* 'розкішніше, дорожче', 1627 р. – *коштовность* 'висока вартість, коштовність'); 1505 р. – *вонтптити* 'сумніватися' (1510 р. – *вонтптене* 'сумнів, непевність, вагання', 1557-1558 рр. – *вонтпливость* 'т.с.', 1569 р. – *вонтливый* 'сумнівний, непевний', 1582 р. – *вонтпливший* 'непевненіший', 1596 р. – *вонтплиенье* 'сумнів, непевність, вагання', 1622 р. – *вонтпливо* 'сумнівно', 1625 р. – *вонтпливе* 'непевно, з сумнівом', 1569 р. – *вонтптити* 'засумніватися, взяти під сумнів', 1627 р. – *звонтпленный* 'зневірений'); 1526 р. – *мордовати* 'катувати, мучити, завдавати болю' (1563 р. – *мордерство* 'мучити, катувати', 1573 р. – *мордоване* 'катування, завдання мук', 1597-1599 рр. – *мордъ* 'вбивство, самогубство', 1616 р. – *мордерца* 'кат, мучитель', 1631 р. – *мордерско* 'катовано, вимучено', 1501 р. – *змордовати* 'скатувати, побити, змордувати', 1567 р. – *змордоване* 'мука, катування, побиття, мордування', 1601 р. – *змордований* 'скатований, побитий') та ін. Особливий інтерес викликає „інверсований” порядок відтворення писемними пам'ятками елементів дериваційного гнізда – спершу похідний елемент, а значно пізніше – вихідний, що ще раз вказує на релятивність свідчень часу писемного відтворення запозичень.

Вивчаючи запозичення з огляду на час їх проникнення, зауважуємо, що частина з них засвідчена у писемних пам'ятках різних періодів, що можемо оцінити як свідчення неперервності історичного існування слова, яке за В.В. Виноградовим, розуміємо і як активне вживання відповідного слова у різних історично змінюваних системах мови, так і перебування його, іноді упродовж століть, у пасивному фонді мови, де зберігаються не всі слова, а лише ті, що позначають суттєві або характерні явища національного минулого [5, с. 23], зокрема це лексеми: *буда* (1175 р. – п. XVII ст.), *газофилакя* (1144 р. – 1621 р.), *ветовати* (XI ст. – 1621 р.), *катартъ*, *голдовати* (XIV ст. – XVII ст.), *валка* (1347 р. – 1599 р.), *жолднеръ* (1389 р. – 1656 р.), *шелягъ* (1388 р. – п. XVII ст.) і т. д.; однак наявні і часові лакуни у відбитті мовних елементів у

джерелах, напр.: *шлемъ* (1097 р. / 1627 р.), *живописецъ* (1097 р. / 1599 р.), *икономъ* (1100 р. / *економъ* п. XVII ст.), *уксусъ* (1136 р. / *уксус* 1664 р.), *мыцаръ* (1388 р. / 1500 р.), *квалтомъ* (1388 р. / 1512 р.), *окрутне* (1388 р. / 1656 р.), *чета* (1499 р. / *чата* 1633 р.), *барханъ* (1392 р. / 1564 р.), *гайдукъ* (XIV ст. / 1582 р.). Такі лакуни не свідчать про цілковите зникнення лексеми у мові-реципієнті, оскільки слову притаманне переміщення із одного функційного кола до іншого, перехід від його музейного буття до живого життя [5, с. 21].

Встановленню часу появи лексеми нерідко сприяє історія – найчастіше історія позначуваних реалій. Методику визначення часу появи лексеми в опорі на історію позначуваної реалії використовували здавна (див. праці В.О. Богородицького, І.І. Огієнка, В.В. Німчука, Ю.С. Сорокіна, Ф.П. Сороколетова, Ф.П. Філіна, В. Вітковського, С. Кохмана та ін.). Аналіз пам'яток засвідчив, що такі випадки стосуються переважно понять матеріальної культури, зокрема, назв зброї (*мушкетъ*, *флінта*, *фузья*, *аркабузъ*, *карабинъ*, *сагайдак*), грошових одиниць та грошових операцій (*чехъ*, *чинишъ*, *дукатъ*, *таляръ*, *денга* / *тенка*, *полугрошокъ*, *мынца*, *трыбутъ*), напоїв (*понтакъ*). Так, лексема *дукатъ* здавна була відома в Європі і позначала 'срібну, а згодом золоту монету'. Перший срібний дукат (дукал) карбовано в Сицилії в 1140 р. (на монеті зображений Христос з написом *Sit tibi Christe datus, quoniam tu regis iste ducatus* ('Це герцогство, яким ти керуєш, тобі, Христос, присвячується')). Пізніше, у 1284 р., за дожа Дж. Долоуло у Венеції розпочали карбування золотого дуката. З другої чверті XIV ст. дукати карбувались в Угорщині, Австрії, Польщі. Найбільшого поширення набули три основні типи дукатів: *угорський* із зображенням Святого Ласло (чеканився з 1325 р.); *німецький* (вперше випущений в Імперії в 1511 р., в 1559 р. прийнятий за основну золоту монету Імперії) – із зображенням правителя; *нідерландський* (чеканився з 1487 р.; з 1586 р. – із зображенням воїна, який стоїть, тримаючи пучок стріл в руці). З часом назва *дукат* перейшла на всі інші золоті монети, карбовані за венеціанською стопою. У Польщі перший дукат карбовано в 1320 р. Враховуючи шлях переймання цієї лексеми українською мовою і роль польської мови у цьому процесі, припускаємо, що до цього часу в українській мові лексема *дукат* не була відома; староукраїнськими пам'ятками вона вперше зафіксована під 1421 р. на позначення 'золотої монети, дуката': *мы Александръ воевода ... знаємо чини(м) ... и(ж) есмы дали ... бывиши жоне нашии ... на каж(д)ыи го(д) ше(с)тсо(т) золоты(х) дукато(в) а либо че(р)лєны(х) золоты(х) оугорскы(х)* [9, с. 142]; часто назва *дукат* супроводжувалася конкретизаторами: *венеційський, угорський, цісарський*, уточнюючи тим самим місце карбування і вартість грошової одиниці. Ця лексема є частовживаною у пам'ятках XVI-XVIII ст.: *шкатулу его, въ которой золотые чирвонные португальи, дукаты, таляры потройные, ... до себе взяла и пограбила* 1593 р. [1, с. 361], *Дукатовъ подвойнихъ пятадесять семь, Венггерскихъ пятадесять* 1704 р. [11, с. 124]. З II пол. XVIII ст. (1767 р. [2, с. 97]) лексема *дукатъ* зафіксована з розширеною семантикою: 'прикраса у вигляді монети, що її носили жінки на шиї'. Приклади врахування широкої позамовної інформації, 'контексту епохи' для визначення часу запозичення можна множити; проте важливо інше: історія реалії та історія назви пов'язані нерозривно, тому мають значний пояснювальний потенціал.

Визначення часу, від якого функціонує в українській мові запозичений мовний знак, у багатьох випадках сприяє уточненню джерела запозичення, зокрема за умови можливої чи позірної альтернативи. Адже на українську мову впливали старопольська, старочеська мови, які часто виступали посередниками під час переймання германізмів, латинізмів та лексем іншої генези. У цьому випадку важлива роль хронологічної характеристики лексеми у потенційних мовах-посередниках. Показовим буває зіставлення часу фіксації лексеми в обох мовах, що увиразнює кілька можливих ситуацій:

1) ситуація мінімального проміжку часу між відбиттям лексеми у писемних пам'ятках різних потенційних мов-посередниць, напр.: лексема *гелмъ* 'частина військового спорядження, шолом', для якої визначається безпосереднє запозичення з німецької мови, у писемних пам'ятках української мови засвідчене з 1627 р. [3, с. 158]. На нашу думку, це запозичення могло бути перейняте через посередництво як старочеської мови, в яку потрапило з німецької у 1472 р. [7 (1), с. 411], так і старопольської мови, у пам'ятках якої засвідчена у 1403 р. (*helm* 'galea' [19 (2), с. 542]) і пізніше (*helm* 'górna częścъ зброї ochraniająca głowę i twarz, szyszak, przyłbica' 1564 р. [18 (8), с. 321-322]). Проте, наявність дериватів у старочеських пам'ятках з XIV ст. (*helmodek*), на поч. XV ст. (*helmovnik* 1417 р., *helmový* 1417 р.) і пізніше (*helmér* XV ст., *helmity* XV ст., *helmik* 1515 р.,) [7 (1), с. 412] може свідчити про більш раннє й широке функціонування лексеми *гелмъ* у старочеській мові. Відсутність дериваційного гнізда у старопольській мові та в польській мові XVI ст., може свідчити про меншу актуальність цього мовного елемента для польського соціуму, що дозволяє висунути припущення про можливість переваги старочеського посередництва у перейманні германізма *гелмъ* в українську мову.

В „Описі Волинського замку” 1552 р. вперше зафіксовано назву покривельного матеріалу – *гонта*. Етимологами ця лексема окреслена як польське запозичення (*gont, gonta, gunt*) з німецьким корінням (свн. *gant*, бав. *gont*), що підтверджується часом першої фіксації у писемних пам'ятках української мови, а також наявністю дериватів у польській мові, які з часом засвідчені у писемних джерелах мови-реципієнта (*gontowy* 1494 р. [19 (2), с. 457] – *контотый* 1590 р. [21, с. 645]). Лексема могла існувати у мовленні українців задовго до першої писемної фіксації у мові-реципієнті, тому можна було б припустити входження у мовлення українців XIV ст. германізма *гонт* як через старочеське посередництво, так і через старопольське, оскільки він у пам'ятках цих мов зафіксований одночасно: *gont* 1378 р. [19 (2), с. 457], *hont* 1379 р. [7 (1), с. 459]. Однак кількісне домінування цієї лексеми та її дериватів у писемних пам'ятках української мови з ініціальним [g] (*кго(н)та*, *контотый*, *Кгонътаръ*, *гонтъ*, *гонтаръ* та ін.), порівняно з [h] (*го(н)та*, *гонтовый*, *гонтаръ*, *гонтарський*), підтверджує польське посередництво у процесі переймання цього германізма;

2) ситуація мінімального розрізнення часу за наявності формальних показників, зокрема, характеру дериваційних гнізд у потенційних мовах-посередниках та переймання цих дериватів українською мовою. Напр.: германізм *канцлеръ* (1436 р.) латинського походження у мовах-посередниках фіксується одночасно: у старочеській з 1417 р. [7 (2), с. 16], а в старопольській з 1414 р. [19 (3), с. 234]. Старочеські пам'ятки засвідчують один дериват (*kancelarije* XV ст. [7 (2), с. 16]), на відміну від старопольських (*podkan-*

clerzy 1401 p. [19 (6), с. 243], *podkanclerz* 1587 p. [18 (25), с. 438-439], *kanclerstwo* 1500 p., *kanclerzowy*, *kancelaria* 1410 p. [19 (3), с. 234]), які були зафіксовані і в пізніших писемних пам'ятках української мови XV ст. (*подканцлерий* 1415 p., *канцльриш* 1445 p.), XVI ст. (*канцелярия* 1537 p., *канцлерейский* 1552 p., *вицеканцлерий* 1581 p., *канцелерий* 1583 p., *канцелларейный* 1598-1599 pp., *канцлерство* 1598-1599 pp.) і XVII ст. (*канцлериная* 1638 p.). Тому за умови наявності відповідної словоформи в обох мовах – старопольській і старочеській – є підстави говорити про ймовірність старопольського вектора у перейманні українською мовою цього запозичення.

Поширеною є думка, що багато германізмів прийшло в українську мову досліджуваного періоду за

посередництва старопольської чи старочеської мов. Для цього є достатньо підстав, оскільки польський і чеський континууми безпосередньо межують з германським. Але в випадки, коли пам'ятки старопольської і старочеської мов не підтверджують факту посередництва у перейманні германізма у зазначений відрізок часу, що ще раз актуалізує необхідність докладного з'ясування історії кожної лексеми. Такою в українських пам'ятках є лексема *голдват*, а також деривати, які відбиті значно раніше, ніж у старопольських чи старочеських (Табл. I). Це дає підстави припускати, що лексема *голдвати* є безпосереднім запозиченням з німецької мови, яке пізніше було посилене і підтримане польським і чеським впливами.

Таблиця I. Час запозичення лексеми *голдвати* та її дериватів.

Лексема	Українська мова	Польська мова (стп.; пол. XVI ст.)	Чеська мова (стч.)
<i>голдвати</i>	1387 p., 1388 p., 1395 p., 1433 p., к. XVI ст., 1616 p., 1635 p., 1637 p., 1646 p., 1648 p., 1656 p., 1697 p., 1699 p., XVIII ст.	1448 p.; 1560 p.	1472 p.
<i>олдовати</i>	1395 p., 1434 p.	-; 1564 p.	-
<i>холдовати</i>	1445 p.	-	-
<i>кголдвати</i>	1388 p.	-	-
<i>голдватися</i>	1407 p.	-	-
<i>голд</i>	1433 p., 1434 p. XVII ст., XVIII ст.	XV ст.; 1535 p.	1480-1490 pp.
<i>кголдъ</i>	п. XVII ст.	-	-
<i>олд</i>	1434 p.	XV ст.; 1564 p.	-
<i>холдъ</i>	1445 p.	-	-
<i>голдovníкъ</i>	1436 p., 1611 p., 1646 p., 1656 p., 1672 p., 1699 p.	-; 1564 p.	-
<i>олдовникъ</i>	-	-; 1564 p.	-
<i>голдovníй</i>	1611 p.	XV ст.; 1563 p.	-
<i>олдовний</i>	-	-; 1535 p.	-
<i>голдovýй</i>	-	XV ст.; -	-
<i>голдуючий</i>	-	-; 1588 p.	-
<i>халдерство</i>	-	XV ст.; -	-
<i>голдovanъ, -ниє</i>	1388 p., 1395 p., 1636 p., 1637 p., 1682 p., XVIII ст.	1428 p.; -	1577 p.
<i>олдованє</i>	-	1437 p.; -	-

3) відмінності в часі фіксації тих самих лексем у потенційних мовах-посередниках можуть слугувати аргументом у визначенні пріоритетів щодо мови-посередниці у процесі переймання запозичень українською мовою. Напр.: лексема *галбанть* 'лівійське дерево, галан, з якого добували цінну смолу і робили клей' на століття раніше фіксується у старочеських пам'ятках (*galban*, *galgan* – XIV ст., *kalgan* – 1440 p. [7 (1), с. 391]) порівняно із старопольськими (*galban*, *galban* 1472 p. [19 (2), с. 381]; *galbanum*, *galban* 1549 p. [18 (7), с. 176]). Така різниця між часом фіксації схиляє до визнання чеського посередництва у перейманні цієї лексеми українською мовою ще у XV ст.

Лексема *башта* запозичена через посередництво польської і чеської мов з італійської, в яку потрапила з латинської; вперше виринає в українських ділових пам'ятках у XVI ст. (*bakszta* – 1545 p., *бакста* – 1551 p., *башьта* – 1552 p.). Зважаючи на фіксацію у польських пам'ятках форм *basta* у 1528 p. (і не відображення її в українських писемних пам'ятках) і *baszta* у 1561 p. (пізніше, порівняно з фіксацією в українських пам'ятках), а також функціонування лексеми *bašta* з 1409 p. (і далі: 1442 p., 1496 p.) у старочеській мові [7 (1), с. 28], припускаємо, що лексема *башта* потрапила у мову-реципієнт через старочеське посередництво з можливим пізнішим польським підкріпленням.

Презентація шляху входження запозичення за допомогою альтернативних мов-посередниць (зокрема старопольської і старочеської) у частині ситуацій завдяки уточненню хронології мовних одиниць у мовах-посередниках розв'язане на користь безальтернативного шляху постання лексеми в українській

мові. При цьому важливим є час фіксації пам'ятками формальних і семантичних варіантів, похідних лексем.

Отже, пізнання історії слова, а відповідно й історії лексикону будь-якої мови, його динаміки неможливе без ретроспективної хронологізації мовних одиниць. Свідоме використання у роботі дослідницького прийому – умовного ототожнення часу першої фіксації й часу запозичення (хоча відомо, що в переважній більшості випадків, особливо за умови усномовної взаємодії, між часом входження мовного елемента у мову-реципієнт і його писемною фіксацією може лежати часова відстань різної величини) – дозволило зробити такі висновки: 1) для низки лексем можна встановити „точний” час переймання, на який може вказувати рік, зазначений у писемному джерелі або рік написання пам'ятки. Зауважимо, що пам'ятки різних жанрів наступних періодів фіксують збільшення кількості запозичень, що було зумовлено низкою мовних та позамовних чинників, а також більшою кількістю збережених пам'яток XIV-XV ст., а особливо XVI-XVII ст., порівняно з давньоукраїнським періодом; 2) значне розширення хронологічного індекса запозичень у XVI-XVII ст. засвідчує неоднакову інтенсивність переймання у різні роки, посилення процесу в одні періоди (1552 p., 1566 p., 1596 p., 1597-1599 pp., 1621 p., 1627 p.) та ослаблення – в інші періоди (1511 p., 1522-1523 pp., 1539-1540 pp., 1567 p., 1682-1683 pp., 1698-1699 pp.); 3) пам'ятки засвідчують поступове нарощування дериваційних гнізд із спільною твірною основою – запозиченням; особливий інтерес викликає „інверсований” порядок відтворення

писемними джерелами елементів дериваційного гнізда, що вказує на релятивність свідчень часу писемного відтворення запозичень; 4) частина запозичень зафіксована у пам'ятках різних періодів, що слугує свідченням „неперервності історичного існування слова”; у писемному функціонуванні окремих запозичень простежуються часові лакуни, які свідчать про переміщення слова із одного функційного кола до іншого; 5) для окремої групи лексем можна встановити „релятивний” час із зазначенням або часового проміжку або століття; 6) застосування методики *визначення часу появи лексеми в опорі на історію позначуваної реальності* сприяло окресленню групи запозичень, які номінують поняття матеріальної культури, історія виникнення яких дозволяє встановити час, раніше якого ці запозичення не могли з'явитися у мові-реципієнті. Ця група запозичень чисельно незначна,

зокрема: назви зброї (*мушкетъ, флінта, фузъя, аркабузь, карабинъ, сагайдак*), грошових одиниць та грошових операцій (*чехъ, чинишъ, дукать, таляръ, денга / тенка, полугрошокъ, мынца, трыбутъ*), напоїв (*понтакъ*). Історія цих лексем є промовистою щодо шляху виникнення і проникнення у мову-реципієнт та проміжку часу (від 14 до 130 років) між з'явою десигната і фіксацією його назви в українських пам'ятках; 7) визначення часу, від якого функціонує в українській мові запозичений мовний знак, у багатьох випадках сприяє уточненню джерела запозичення, зокрема за умови можливої чи позірної альтернативи. Відмінності в часі фіксації тих самих лексем у потенційних мовах-посередниках можуть слугувати аргументом у визначенні пріоритетів щодо мови-посередниці у процесі переймання запозичень українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч. 1, т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481-1596 гг.). – К., 1859.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч. 3, т. 3: Акты о гайдамаках (1700-1768 гг.). – К., 1876.
3. Беринда П. Лексикон словеноросский. – К., 1627. / Підгот. тексту і вст. стаття В. В. Німчука. – К., 1961. – 272 с.
4. Виноградов В. В. Из истории слов (полномочный и правомочный, самоуправление). / В. В. Виноградов. // Вопросы языкознания. – 1955. – № 5. – С. 100-106.
5. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования. / В. В. Виноградов. // Вопросы языкознания. – М., 1995. – № 1. – С. 5-37.
6. Гарбуль Л. Семантические полонизмы в русском приказном языке первой половины XVII века / дис. на соискание науч. степени док. филол. наук: спец. 04 Н “гуманитарные науки, филология” / Людмила Гарбуль. – Вильнюс, 2009. – 594 с.
7. Gebauer Jan. Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání. – Praha, 1970. – Díl. I [A-J] – 674 s.; Díl. II [K-N] – 640 s.
8. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія / Олекса Горбач // Відбитки з журналу „Вісті Братства колишніх Вояків і УД УНА”. – Ч. 3-6 (77-80) та 11-12 (85-86). – Мюнхен, 1958. – С. 3-28.
9. Documentele moldovenesti inainte de Stefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu. – Vol. I. – Iași, 1931; vol. II. – Iași, 1932.
10. Kochman S. Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. / S. Kochman. – Wrocław, 1975. – 154 s.
11. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – Т. 1-4. – К., 1848-1864.
12. Лыткин В. И. Древнейшие русские заимствования в коми языке. // Вопросы филологии. – М., 1969. – С. 242-248.
13. Німчук В. В. Давньоруська побутова лексика. // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30-40.
14. Реестр запорожскому войску 1649 г., съ гербомъ Хмельницкаго и подписями Богдана Хмельницкаго и Ивана Выговскаго. – Зберігається в ЦДАДА Росії, ф. 196, оп. 1, спр. 1691.
15. Siatkowski J. Kryteria ustalenia wpływu języków bliskopokrewnionych. // Festschrift für Herbert Brauer zum 65. Geburtstag am 14 April 1986 Herausgegeben von Reinhold Olesch und Hans Rothe. – Wien, 1986. – S. 560-567.
16. Славинецький Є. Лексикон латинський. // „Лексикон латинський” Є. Славинецького. „Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. / Підгот. до видання В. В. Німчука. – К., 1973. – 541 с.
17. Sławski F. Polonica w Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego Maksa Vasmera. – Cz. II. / F. Sławski. // Język polski. – Kraków. – 1956. – XXXVI. – S. 70-73.
18. Słownik polszczyzny XVI wieku. –T. 1-35. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1966-2011.
19. Słownik staropolski. – Red. S. Urbańczyk. – T. 1-11. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1953-2002.
20. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века. – М.-Л., 1965. – 565 с.
21. Тимченко Є. Історичний словник українського языка. – Х., 1930-1932. / Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1985. – 947 с.
22. Українська поезія. Середина XVII ст. / Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1992. – 680 с.

REFERENCES

1. Archive of South-Western Russia being published by Temporary comission for investigation of ancient acts, supremely approved at Kyiv Military, Podil and Volyn general-governor. – Part 1, Vol. 1: Acts, which concern to history of orthodox church of South-Western Russia (1481-1596). – Kyiv, 1859.
2. Archive of South-Western Russia being published by Temporary comission for investigation of ancient acts, supremely approved at Kyiv Military, Podil and Volyn general-governor. – Part 3, Vol. 3: Acts about haidamacks (1700-1768). – Kyiv, 1876.
3. Berynda P. Lexycon slovenorossian. – Kyiv, 1627. / Text preparation and preface by V. V. Nimchuk. – Kyiv, 1961. – 272 p.
4. Vinogradov V. V. From history of words (authorized and legal, self-government). / V. V. Vinogradov. // Issues of linguistics. – Moscow, 1955. – № 5. – P. 100-106.
5. Vinogradov V. V. Word and meaning as subject of historical-lexicological investigation. / V. V. Vinogradov. // Issues of linguistics. – Moscow, 1995. – № 1. – P. 5-37.
6. Harbul L. Semantical polonisms in Russian “order-related” language of first half of XVII century / disseration for title of doctor of philological sciences: spec. 04 N “humanitarian sciences, philology” / Ludmila Harbul. – Vilnius, 2009. – 594 p.
7. Gebauer Jan. Ancient Chekh Dictionary. Second, unchanged edition. – Praha, 1970. – Part. I [A-J] – 674 p.; Part. II [K-N] – 640 p.
8. Horbach O. Ukrainian marine and sailing terminology / Oleksa Horbach // Prints from magazine „News of Brithershood of former warriors and UD UNA”. – Parts 3-6 (77-80) and 11-12 (85-86). – Munich, 1958. – P. 3-28.
9. Moldavian documents before Stephan the Great, published by Mikhai Kostanesku. – Vol. I. – Iasy, 1931; Vol. II. – Iasy, 1932.
10. Kochman S. Polish-Russian language relations from XVI to XVIII cts. / S. Kochman. – Wrocław, 1975. – 154 p.

11. Chronicle of events in South-Western Russia in XVII ct. Assembled by Samuil Velychko, former clerk of Army of Zaporizhzhya, 1720. – Vol. 1-4. – Kyiv, 1848-1864.
12. Lytkin V. I. The oldest Russian borrowings in language of Komi. // Issues of philology. – Moscow, 1969. – P. 242-248.
13. Nimchuk V. V. Ancient Russian household lexic. // Linguistic. – 1981. – № 6. – P. 30-40.
14. Register of Army of Zaporizhzhya 1649 year, with coat of arms of Khmelnytskyi and signatures of Bohdan Khmelnytskyi and Ivan Vyhovskyi. – Stored in CDADA of Russia, f. 196, op. 1, spr. 1691.
15. Siatkowski J. Criterion of establishment of influence of closely related languages // Official label for Herbert Brauer on the occasion of his 65th birthday 14 April 1986 Edited by Reinhold Olesch and Hans Rothe. – Vienna, 1986. – P. 560-567.
16. Slavynetskyi E. Latin lexicon. // „Lexicon latynskyi” by E. Slavynetskyi. „Lexicon sloveno-latynskyi” by E. Slavynetskyi and A. Koretskyi-Satanovkyi. / Preparation for publishing by V. V. Nimchuk. – Kyiv., 1973. – 541 p.
17. Slavski F. Polish borrowings in Ethymological dictionary by Russian language by Maks Vasmer. – Part II. / F. Slavski. // Polish language. – Krakow. – 1956. – XXXVI. – P. 70-73.
18. Dictionary of Polish language of XVI ct. –Vol. 1-35. – Wroclaw-Warsaw-Krakow-Gdansk, 1966-2011.
19. Ancient Polish dictionary. – Edited by S. Urbanchyk. – Vol. 1-11. – Wroclaw-Warsaw-Krakow-Gdansk-Lodz, 1953-2002.
20. Sorokin J. S. Development of dictionary supply of Russian literature language 30–90 years XIX ct. – Moscow-Leningrad, 1965. – 565 p.
21. Tymchenko E. Historical dictionary of Ukrainian language. – Kharkiv, 1930-1932. / Photoprinting by O. Horbach. – Munich, 1985. – 947 p.
22. Ukrainian poetry. Middle of XVII ct. / Responsible editor O. V. Myshanych. – Kyiv, 1992. – 680 p.

Time of borrowing as parameter of description of history of Ukrainian lexicon

S. P. Hrytsenko

Abstract. The actuality of time definition of the first notifying of borrowings in a language-recipient is stressed in the article opens a perspective of different interpretation of the language-recipient system, conditions and particularities of interlanguage interaction. Relative nature of time evaluation is underlined. Non-uniform intensity of acceptance of borrowings in different periods of Ukrainian language development is noticed, the continuity of historical existence of some borrowings is mentioned too; time gaps in reflection of language units in literal sources are drawn. The method of time determination of lexema appearing based on a history of noticed reality is used in the research. It is evaded in the article, that time determination of beginning of borrowing functionality in a language-recipient helps to clarify the source of the borrowing and determination of priority concerning languages-mediators.

Keywords: borrowings, language-recipient, time of borrowing, language-mediator, polonism, germanism, interlanguage interaction, language system.

Время заимствования как параметр описания истории украинского лексикона

С. П. Гриценко

Аннотация. В статье отмечена актуальность определения времени первого фиксирования заимствований в языке-реципиенте, которое открывает перспективу различных интерпретаций системы языка-реципиента, условий и особенностей межязыкового взаимодействия; подчеркнута релятивный характер оценки времени. Отмечена неодинаковая интенсивность заимствования в разные периоды развития украинского языка, „непрерывность” исторического существования части заимствований; определены временные лакуны в отражении языковых элементов в письменных источниках. В исследовании отдельных заимствований применена методика определения времени появления лексемы, базирующаяся на истории обозначаемой реалии. В статье засвидетельствовано, что определение времени начала функционирования заимствования в языке-реципиенте, способствует уточнению источника заимствования и определению приоритетов относительно языков-посредников.

Ключевые слова: заимствование, язык-реципиент, время заимствования, язык-посредник, полонизм, германизм, межязыковое взаимодействие, языковая система.